

MARIA GACEK-BORNA

PRZYROST NATURALNY W PÓŁNOCNYCH WOJEWÓDZTWACH POLSKI

Problematyka ludnościowa ziem zachodnich i północnych Polski odżywa stale na nowo w różnych aspektach. Dwie są tego główne przyczyny: postulat równomiernego zagospodarowania kraju oraz potrzeba repliki na zarzuty rewizjonistów niemieckich. Znane są już nam tymczasowe wyniki spisu ludności z 1960 r., w świetle których stan i gęstość zaludnienia uległy znacznej poprawie. Ponieważ okres intensywnego zasiedlania tych terenów przez ludność dawnych ziem oraz powracającą z obczyzny już minął, warto zdać sobie sprawę z ruchów ludnościowych, które determinują stan i gęstość zaludnienia oraz strukturę demograficzną i społeczno-zawodową ludności na tych ziemiach.

Pozostawiając zagadnienie migracji do odrębnego opracowania, rzeczowo ograniczymy nasz problem do przyrostu naturalnego. Z zamiarem, by nasza analiza służyła tak aktualnym potrzebom gospodarczym, jak i stanowiła odpowiedź na zarzuty zachodnioniemieckie, potraktujemy nasz problem porównawczo, biorąc pod uwagę ruch naturalny w bieżącym stuleciu. Terytorialnie ograniczamy nasze rozważania do województw północnych: szczecińskiego, koszalińskiego, gdańskiego i olsztyńskiego, stanowiących od początku ubiegłego stulecia w grubym zarysie pewien monolit ekonomiczny¹.

¹ Ograniczyliśmy się do zbadania dwojakich jednostek terytorialnych: poszczególnych województw oraz miast i wsi jako odrębnych całości. Pominęliśmy natomiast podziały według powiatów.

Odpowiednikami poszczególnych województw w rozwoju historycznym były obwody rejencyjne, nazywane w skrócie rejencjami. Aż do 1945 r. woj. szczecińskie i koszalińskie odpowiadały w przybliżeniu rej. szczecińskiej i koszalińskiej. Do końca pierwszej wojny światowej terytorium obecnego woj. gdańskiego należało do dwóch rejencji: gdańskiej i kwidzyńskiej. W okresie międzywojennym obszar ten uległ nowemu podziałowi. Największa część obydwóch rejencji wchodziła w skład woj. pomorskiego. Drobny obszar w delcie Wisły, obejmujący w przybliżeniu 2000 km², stanowił wolne miasto Gdańsk. Z części dawnych Prus Zachodnich i Wielkopolski utworzono rej. pilską. Natomiast z kilku powiatów wschodnich, położonych po prawej stronie Wisły, utworzono rejencję zachodnio-

Rozwój zaludnienia ziem północnych ilustrują wyniki dziewięciu spisów z okresu 1900—1960 (tabela 1 i 2). Widoczne z tego zestawienia zmiany były funkcją ruchu naturalnego i wędrownego. Rozpatrując pierwszy z nich ograniczymy zagadnienie do urodzeń żywych i zgonów, pomijając małżeństwa. Różnice pomiędzy urodzeniami i zgonami określają, jak wiadomo, przyrost naturalny, wpływający bezpośrednio na zmiany w stanie zaludnienia. Zagadnienie nasze rozpatrzemy w dwóch etapach: okres sprzed 1939 r. jedynie w odniesieniu do ziem pod panowaniem niemieckim oraz okres obejmujący lata 1946—1960.

Ruch naturalny w latach 1899—1939. Aby uzyskać tło porównawcze dla minionych piętnastu lat władania Polski Ludowej na ziemiach północnych, wyodrębniliśmy dla okresu międzywojennego dwa inne piętnastolecia, w których stosunki polityczne, gospodarcze i społeczne uważać można jako ustabilizowane. Pierwsze z nich obejmuje lata 1899—1913, a drugie — lata 1924—1938.

Wyznaczając dolną granicę tych czasokresów staraliśmy się oprzeć analizę ruchu naturalnego na wiarygodnych wynikach spisu. Termin spisu z 1900 r. był dla nas o tyle niedogodny, że w kilka lat później nastąpił w Prusach Wschodnich nowy podział na rejencje, jednak dane liczbowe dla nowo utworzonych jednostek administracyjnych pochodzą bezpośrednio z badań w terenie, a nie z szacunku. Po pierwszej wojnie światowej stanem wyjściowym były wyniki spisu dopiero z 1925 r. Z uwagi na nieustabilizowane warunki pominęliśmy dane spisu sumarycznego z 1919 r. oraz informacje o ruchu naturalnym z początku dwudziestolecia. Obydwa piętnastolecia zamyka wybuch dwóch wojen światowych.

Zachodzi na wstępie pytanie, w jakim zakresie obydwie piętnastolecia są porównywalne. Niewątpliwie można uważać je za czasokresy względnej stabilizacji. Pewien wpływ na ruch naturalny musiał mieć

pruską. Po drugiej wojnie światowej terytorium woj. pomorskiego z Wolnym Miastem Gdańskiem i obydwoma pogranicznymi rejencjami podzielono ponownie między woj. gdańskie, bydgoskie, olsztyńskie i poznańskie.

Przed pierwszą wojną światową obecne woj. olsztyńskie, bez dwóch powiatów najbardziej wysuniętych na południe, należało do prowincji wschodniopruskiej, składającej się z rej. królewieckiej i gubińskiej. Na początku bieżącego stulecia dokonano nowego podziału, wyodrębniając rej. olsztyńską, królewiecką i gubińską. Nowe jednostki administracyjne utworzono zachowując granice istniejących powiatów. Podział ten utrzymał się do 1939 r. W wyniku drugiej wojny światowej dolina nadniemeńska w granicach rej. królewieckiej i gubińskiej przypadła Związkowi Radzieckiemu. Na większości dawnych Prus Wschodnich utworzone zostało woj. olsztyńskie, obejmujące dawną rej. olsztyńską, pozostałą część rej. królewieckiej i po jednym powiecie z dawnej rej. gubińskiej oraz dawnego woj. pomorskiego i warszawskiego. Resztę powiatów dawnej rej. gubińskiej przyłączono do woj. białostockiego.

Tabela 1

Stan zaludnienia ziem północnych w latach 1899—1960
(w tysiącach)

Rejencje i województwa	Stany ludności według spisu			Średnia
	1900	1905	1910	
Okres 1899—1913				
Rej. szczecińska	830,7	857,8	871,9	853,5
” koszalińska	587,8	606,1	619,8	604,6
” gdańska	666,0	709,3	742,6	706,0
” kwidzyńska	897,7	932,4	960,9	930,3
” olsztyńska*	519,6	533,3	543,5	532,1
” królewiecka*	816,3	893,4	914,1	874,6
Razem	4318,1	4532,3	4652,8	4501,1
Okres 1924—1938				
	1925	1933	1939	Średnia
Rej. szczecińska	951,2	1235,3	1237,8	1141,4
” koszalińska	680,6	685,6	676,8	681,0
” zachodniopruska	264,4	277,3	301,8	281,2
” olsztyńska	540,3	552,5	568,0	553,6
” królewiecka	911,9	957,4	1059,1	976,1
Razem	3348,4	3708,1	3843,5	3633,3
Okres 1946—1960				
	1946	1950	1960	Średnia
Woj. szczecińskie	307,6	529,3	754,8	530,5
” koszalińskie	585,0	518,4	686,4	596,6
” gdańskie	732,1	930,4	1218,5	960,3
” olsztyńskie	441,7	689,4	878,2	669,8
Razem	2066,4	2667,5	3537,9	2757,2
Miasta				
Woj. szczecińskie	150,4	296,0	469,3	305,2
” koszalińskie	157,9	176,7	306,0	213,5
” gdańskie	366,3	539,4	809,2	571,6
” olsztyńskie	114,3	202,0	314,6	210,3
Razem	788,9	1214,1	1899,1	1300,6
Wsie				
Woj. szczecińskie	157,2	233,3	285,5	225,3
” koszalińskie	427,1	341,7	380,4	383,1
” gdańskie	365,8	391,0	409,3	388,7
” olsztyńskie	327,4	487,4	563,6	459,5
Razem	1277,5	1453,4	1638,8	1456,6

Źródło: Statistik des Deutschen Reichs, Band 150, 240, 401, I; 451, I; 552, I; Preussische Statistik, Heft 206; Powszechny Sumaryczny Spis Ludności z 1946 r.; Narodowy Spis Powszechny z 1950 r.; Komunikat GUS o wstępnych wynikach Spisu Powszechnego z 1960 r.

* Stany ustalone ex post — Statistisches Jahrbuch für den Preussischen Staat 1905.

Tabela 2

Podział ludności ziem północnych na miejską i wiejską
w latach 1899—1960 (w liczbach procentowych)

Rejencje i województwa	Stany według spisu					
	1900		1905		1910	
	miasta	wsie	miasta	wsie	miasta	wsie
Okres 1899—1913						
Rej. szczecińska	48,6	51,4	49,7	50,3	54,6	45,4
” koszalińska	29,0	71,0	30,2	69,8	31,6	68,4
” gdańska	37,8	62,2	41,4	58,6	50,6	49,4
” kwidzyńska	25,7	74,3	26,9	73,1	31,2	68,8
” olsztyńska*	21,8	78,2	23,2	76,8	25,2	74,8
” królewiecka*	38,0	62,0	41,7	58,3	44,3	55,7
Razem	34,3	65,7	36,4	63,6	40,6	59,4
Okres 1924—1938						
	1925		1933		1939	
Rej. szczecińska	56,7	43,3	57,8	42,2	67,1	32,9
” koszalińska	31,6	68,4	38,5	61,5	42,6	57,4
” zachodniopruska	51,7	48,3	56,4	43,6	60,7	39,3
” olsztyńska	27,9	72,1	31,1	68,9	34,8	65,2
” królewiecka	46,4	53,6	51,6	48,4	58,2	41,8
Razem	44,4	55,6	48,6	51,4	55,0	45,0
Okres 1946—1960						
	1946		1950		1960	
Woj. szczecińskie	48,9	51,1	55,9	44,1	62,2	37,8
” koszalińskie	27,0	73,0	34,1	65,9	44,6	55,4
” gdańskie	50,0	50,0	58,0	42,0	66,4	33,6
” olsztyńskie	29,0	71,0	29,3	70,7	35,8	64,2
Razem	39,3	60,7	45,5	54,5	53,7	46,3

Źródło: Wyliczono na podstawie danych: Statistik des Deutschen Reichs, Bd. 150, 240, 401, I; 451, I; 552, I; Preussische Statistik, Heft 206; Powszechnego Sumarycznego Spisu Ludności z 1946 r.; Narodowego Spisu Powszechnego z 1950 r.; Komunikatu GUS o wstępnych wynikach Spisu Powszechnego z 1960 r.

* Struktura ustalona ex post — Statistisches Jahrbuch für den Preussischen Staat 1905.

kryzys gospodarczy na początku lat trzydziestych, a później szczególna polityka populacyjna rządu Hitlera, nie mające swoich odpowiedników przed pierwszą wojną światową.

Zmiany terytorialne po pierwszej wojnie światowej uniemożliwiają porównywalność liczb z terenu dawnych Prus Zachodnich, a tym samym dla całości ziem północnych. Porównywalne zatem są obydwie piętnasto-

lecia jedynie w odniesieniu do dwóch rejencji zachodnich: szczecińskiej i koszalińskiej oraz dwóch rejencji wschodnich: olsztyńskiej i królewieckiej. W każdym piętnastoleciu rejencje porównywalne są między sobą.

Oczywiście, porównywalność danych umożliwiają jedynie liczby względne. Stopy urodzeń, zgonów i przyrostu naturalnego w obydwu piętnastoleciach obliczaliśmy w stosunku do średniego stanu ze spisów zamykających lub przypadających na te piętnastolecia. Dla lat przed pierwszą wojną światową za podstawę przyjmowaliśmy średnią arytmetyczną stanów ludności z lat 1900, 1905 i 1910, a dla okresu międzywojennego także średnią z lat 1925, 1933 i 1939 r. (tabela 1).

Urodzenia za lata 1899—1913 w liczbach absolutnych przedstawia tabela 3. Mimo wzrastającego stanu ludności uderza wyraźnie spadkowa tendencja urodzeń. Dla całego badanego przez nas terenu ubytek w rocznej liczbie urodzeń w ciągu piętnastu lat wynosił około 20 000. Tendencję spadkową w liczbach absolutnych widać we wszystkich rejencjach. Zaznacza się ona wyraźniej, gdy weźmiemy pod uwagę stopy urodzeń. Dla całych ziem północnych spadek w latach 1899—1913 wynosił z 37,0‰ na 35,1‰. W poszczególnych rejencjach spadek urodzeń był nierównomierny. Najmniejszy notowano w rej. gdańskiej: z 39,0‰ w latach 1899—1901 na 37,2‰ w latach 1911—1913, największy w rej. szczecińskiej: z 34,9‰ na 27,1‰ (tabela 4).

Pozytywnie trzeba oceniać nieustanny spadek zgonów. Dla wszystkich badanych rejencji spadek rocznej liczby zgonów wynosił z 109 851 w 1900 r. na 80 359 w 1913 r. Identyczne zjawisko zauważyć można w poszczególnych rejencjach, z tym, że zaznaczyła się tutaj mniej wyraźna tendencja (tabela 3). Stopa zgonów dla całego terenu uległa obniżeniu z 23,1‰ na 18,5‰. Największy spadek stopy zgonów zaznaczył się w rejencjach najbardziej zurbanizowanych, a więc w szczecińskiej, gdańskiej i królewieckiej. Natomiast najmniejszy spadek stopy zgonów zaznaczył się w rejencjach rolniczych: koszalińskiej i olsztyńskiej (tabela 4).

Częściowo dzięki obniżce stopy zgonów przyrost naturalny utrzymywał się przez piętnastolecie poprzedzające pierwszą wojnę światową prawie na tym samym poziomie. Średnio przyrost roczny przekraczał nieznacznie 60 000 osób. W liczbach stosunkowych stopa przyrostu dla wszystkich rejencji wahała się wokół 15‰ (tabela 4). Tendencję zniżkową zaobserwować można w dwóch rejencjach zachodnich: szczecińskiej i koszalińskiej. Nieznaczny wzrost stopy przyrostu naturalnego notowano w dwóch środkowych rejencjach: gdańskiej i kwidzyńskiej. Wyraźną tendencję zwyżkową wykazywały stopy przyrostu w rejencjach wschodnich. Terytorialnie zarysowała się zatem wyraźna ten-

Tabela 3

Urodzenia i zgony na ziemiach północnych w latach 1899—1913
(w tysiącach)

Lata	Ogółem	Z tego w rejencji					
		szczeciń- skiej	kosza- lińskiej	gdań- skiej	kwidzyń- skiej	olsztyń- skiej*	króle- wieckiej*
Urodzenia							
1899	166,9	29,7	21,2	27,2	37,7	20,9	30,2
1900	164,7	29,4	20,6	27,1	37,5	20,2	29,9
1901	168,7	30,3	21,4	28,3	38,3	20,3	30,1
1902	166,5	29,5	21,1	28,1	37,8	20,0	30,0
1903	160,9	28,1	20,3	27,4	36,9	19,4	28,8
1904	161,2	28,6	20,6	28,0	37,6	19,3	27,1
1905	157,7	27,3	20,1	27,5	36,3	18,2	28,3
1906	160,2	27,3	20,6	28,3	36,9	18,6	28,5
1907	155,6	26,3	19,8	27,4	35,9	18,3	27,9
1908	154,5	25,9	19,8	27,5	35,6	17,8	27,9
1909	155,0	25,3	19,9	27,6	36,2	18,0	28,0
1910	152,5	24,2	19,5	26,9	35,7	18,3	27,9
1911	148,7	23,1	19,0	26,4	34,8	17,9	27,5
1912	149,9	23,4	19,1	26,3	35,2	18,2	27,7
1913	147,2	23,1	18,9	26,2	33,8	17,7	27,5
Zgony							
1899	100,8	19,7	11,1	15,9	21,4	12,8	19,9
1900	109,8	21,0	13,1	18,3	22,9	11,9	22,6
1901	100,7	19,2	11,2	16,6	22,1	11,0	20,6
1902	93,5	17,3	10,7	14,9	19,9	11,7	19,0
1903	96,7	18,0	11,2	15,8	19,5	12,1	20,1
1904	89,5	17,8	10,5	15,8	18,1	10,2	17,1
1905	100,1	19,1	12,1	17,1	20,7	10,7	20,4
1906	88,4	16,7	10,4	14,8	18,7	10,3	17,5
1907	89,2	16,6	10,6	15,4	18,4	9,9	18,3
1908	89,0	17,3	11,1	15,3	18,9	9,2	17,2
1909	86,7	15,3	10,2	15,1	18,9	9,7	17,5
1910	83,6	15,2	9,9	14,1	17,6	9,7	17,1
1911	85,4	16,2	10,2	14,7	17,7	9,5	17,1
1912	83,7	15,0	10,3	14,4	17,5	9,2	17,3
1913	80,4	14,6	9,7	14,0	16,5	9,3	16,3

Źródło: Preussische Statistik — Die Geburten, Eheschliessungen und Sterbefälle im preussischen Staate während des Jahres 1899—1913, Bd. 164, 169, 178, 183, 190, 196, 200, 207, 213, 220, 224, 229, 233, 238, 245.

* Urodzenia i zgony dla rejencji olsztyńskiej i królewieckiej za lata 1899—1903 ustalono w przybliżeniu na podstawie powyższych danych źródłowych.

Tabela 4

Stopy urodzeń, zgonów i przyrostu (naturalnego na ziemiach północnych w latach 1899—1913

Lata	Ogółem	Z tego w rejencji					
		szezeciń- skiej	koszaliń- skiej	gdań- skiej	kwidzyń- skiej	olsztyń- skiej	króle- wieckiej
Stopy urodzeń							
1899—1901	37,0	34,9	34,8	39,0	40,7	38,5	34,4
1902—1904	36,2	33,7	34,2	39,4	40,2	36,8	32,8
1905—1907	35,1	31,6	33,4	39,3	39,1	34,5	32,3
1908—1910	34,2	29,4	32,6	38,7	38,5	33,9	32,0
1911—1913	33,0	27,1	31,4	37,2	37,2	33,7	31,5
1899—1913	35,1	31,4	33,3	38,7	39,1	35,5	32,6
Stopy zgonów							
1899—1901	23,1	23,4	19,5	24,0	23,8	22,3	24,1
1902—1904	20,7	20,7	17,9	22,0	20,6	21,3	21,4
1905—1907	20,6	20,5	18,2	22,3	20,7	19,4	21,4
1908—1910	19,2	18,7	17,2	21,0	19,9	18,0	19,7
1911—1913	18,5	17,9	18,3	20,3	18,5	17,5	19,4
1899—1913	20,4	20,2	17,9	21,9	20,7	19,7	21,2
Stopy przyrostu naturalnego							
1899—1901	14,0	11,5	15,3	15,0	16,9	16,1	10,3
1902—1904	15,5	12,9	16,3	17,5	19,6	15,5	11,3
1905—1907	14,5	11,1	15,1	16,9	18,4	15,1	10,9
1908—1910	15,0	10,8	15,4	17,7	18,7	15,9	12,3
1911—1913	14,5	9,3	14,8	16,9	18,7	16,2	12,2
1899—1913	14,7	11,1	15,4	16,8	18,4	15,8	11,4

dencja spadkowa stopy przyrostu naturalnego od wschodu ku zachodowi (tabela 3). Jeżeli z kolei porównamy stopy przyrostu naturalnego ze stopami urodzeń i zgonów w przekroju terytorialnym, to zauważymy, że tendencję spadkową przyrostu naturalnego determinowały przede wszystkim malejące stopy urodzeń. Spadały one bowiem szybciej aniżeli stopy zgonów (tabela 4).

Reasumując, łatwo zauważyć, że w piętnastolecie poprzedzającym pierwszą wojnę światową stała tendencja zwyżkowa w przyroście naturalnym, charakterystyczna dla XIX w., uległa zahamowaniu. Obniżała się nieustannie stopa urodzeń. Stały przyrost naturalny utrzymywał się w dużej mierze dzięki równoczesnej obniżce stopy zgonów.

Zdecydowany zwrot nastąpił po pierwszej wojnie światowej. Ożywienie ruchu demograficznego, typowe dla okresów następujących po

Tabela 5

Urodzenia i zgony na ziemiach północnych w latach 1924—1938
(w tysiącach)

Lata	Ogółem	Z tego w rejencji				
		szezeciń- skiej	koszaliń- skiej	zachodnio- pruskiej	olsztyń- skiej	króle- wieckiej
Urodzenia						
1924	81,6	19,9	16,8	6,5	15,6	22,8
1925	81,7	20,9	16,6	6,5	15,7	22,0
1926	77,8	19,8	15,5	6,3	15,3	20,9
1927	73,9	18,6	15,0	6,0	14,2	20,1
1928	74,8	19,2	14,8	6,2	14,4	20,2
1929	71,6	18,3	13,9	6,1	13,8	19,5
1930	70,0	17,7	13,6	5,7	13,4	19,6
1931	67,3	16,8	13,3	5,7	12,7	18,8
1932	66,0	16,2	12,8	5,7	12,7	18,6
1933	70,1	20,5	12,7	5,7	12,7	18,5
1934	82,7	24,9	15,1	6,7	14,0	22,0
1935	86,1	26,2	17,5	7,0	14,7	22,7
1936	88,1	26,5	15,7	7,2	14,7	24,0
1937	85,0	24,7	15,0	7,1	14,3	23,9
1938	90,8	26,6	15,5	7,7	15,0	26,0
Zgony						
1924	44,7	12,6	8,6	3,8	7,2	12,5
1925	42,4	12,2	8,0	3,4	6,9	11,9
1926	43,7	12,1	8,4	3,6	7,2	12,4
1927	45,1	12,4	8,6	3,7	7,7	12,7
1928	41,9	11,6	7,8	3,5	6,9	12,1
1929	44,2	12,4	8,6	3,5	7,1	12,6
1930	40,3	11,3	7,6	3,3	6,5	11,6
1931	42,0	11,4	7,9	3,3	7,1	12,3
1932	39,6	11,4	7,5	3,2	6,3	11,2
1933	43,6	14,5	7,8	3,4	6,4	11,5
1934	44,3	14,6	8,0	3,3	6,7	11,7
1935	48,7	15,9	8,7	3,7	7,4	13,0
1936	47,3	15,8	8,4	3,5	7,0	12,6
1937	46,6	15,0	8,0	3,6	7,2	12,8
1938	44,6	14,1	7,6	3,6	6,6	12,7

Źródło: Statistik des Deutschen Reichs — Die Bewegung der Bevölkerung, Bd. 316, 336, 360, 393, 423, 441, 495, 1; 587, 2.

kłęskach elementarnych i społecznych, minęło po kilku latach. Wraz z kłęską ustała także dobra koniunktura, sztucznie podtrzymywana w poprzednim piętnastoleciu przez zbrojenia. Od połowy lat dwudzie-

Tabela 6

Stopy urodzeń, zgonów i przyrostu naturalnego na ziemiach
północnych w latach 1924—1938

Lata	Ogółem	Z tego w rejencji				
		szezeciń- skiej	koszaliń- skiej	zachodnio- pruskiej	olsztyń- skiej	królewiec- kiej
Stopy urodzeń						
1924—1926	22,1	17,7	23,9	22,9	28,1	22,4
1927—1929	20,2	16,4	21,4	21,7	25,5	20,4
1930—1932	18,7	14,8	19,4	20,3	23,4	19,5
1933—1935	21,9	20,9	21,2	23,1	25,0	21,6
1936—1938	24,2	22,7	22,6	26,1	26,5	25,2
1924—1938	21,4	18,5	21,7	22,8	25,7	21,8
Stopy zgonów						
1924—1926	12,0	10,8	12,2	12,7	12,9	12,6
1927—1929	12,0	10,7	12,2	12,6	13,0	12,8
1930—1932	11,2	10,0	11,3	11,5	12,0	12,0
1933—1935	12,5	13,1	12,0	12,2	12,3	12,4
1936—1938	12,7	13,1	11,8	12,8	12,5	13,0
1924—1938	12,1	11,5	11,9	12,4	12,6	12,5
Stopy przyrostu naturalnego						
1924—1926	10,1	6,9	11,7	10,2	15,2	9,9
1927—1929	8,2	5,7	9,1	9,1	12,5	7,6
1930—1932	7,5	4,9	8,1	8,8	11,4	7,5
1933—1935	9,4	7,8	9,2	10,8	12,6	9,2
1936—1938	11,5	9,6	10,8	13,3	14,0	12,2
1924—1938	9,3	7,0	9,8	10,4	13,1	9,3

stych obserwować można już skutki nowej sytuacji ekonomicznej na rozwój ludnościowy badanych przez nas ziem północnych.

Mimo przybywającej ludności, w piętnastoleciu 1924—1938 widać wyraźnie spadek urodzeń w liczbach absolutnych (tabela 5). Pewna poprawa następuje po pierwszych dziesięciu latach, jednakże stopa urodzeń pozostawała przez cały okres niższa aniżeli w odpowiednim piętnastoleciu przedwojennym. Dla pięciu północnych rejencji łącznie stopa urodzeń wahała się w granicach od 18,7‰ w okresie kryzysu do 24,2‰ w latach optymalnych, poprzedzających drugą wojnę światową (tabela 6). Stopy urodzeń kształtowały się najniżej w zurbanizowanej rej. szecińskiej, a najwyżej w rolniczej rej. olsztyńskiej. We wszystkich rejencjach widoczny był poważny spadek stopy urodzeń w okresie kry-

Urodzenia w województwach północnych w latach 1946—1960
(w tysiącach)

Lata	Razem miasta wsie	Ogółem	Z tego w województwie			
			szeześciń- skim	koszaliń- skim	gdańskim	olsztyń- skim
1946*	r	64,0	11,5	15,0	23,0	14,5
	m	28,0	6,0	5,0	13,0	4,0
	w	36,0	5,5	10,0	10,0	10,5
1947*	r	77,5	15,5	18,0	26,5	17,5
	m	35,0	8,0	6,0	15,5	5,5
	w	42,5	7,5	12,0	11,0	12,0
1948	r	92,6	20,1	20,3	31,0	21,2
	m	40,3	10,6	6,4	17,1	6,2
	w	52,3	9,5	13,9	13,9	15,0
1949	r	103,9	23,2	22,5	33,3	24,9
	m	44,7	12,3	7,0	18,3	7,1
	w	59,2	10,9	15,5	15,0	17,8
1950	r	111,6	25,8	23,1	35,5	27,2
	m	49,7	14,1	7,6	20,1	7,9
	w	61,9	11,7	15,5	15,4	19,3
1951	r	113,6	26,1	23,4	36,7	27,4
	m	53,0	14,9	8,5	21,1	8,5
	w	60,6	11,2	14,9	15,6	18,9
1952	r	113,0	25,6	23,3	35,9	28,2
	m	52,3	14,2	8,7	20,7	8,7
	w	60,7	11,4	14,6	15,2	19,5
1953	r	113,2	25,5	23,1	35,8	28,8
	m	53,3	14,2	9,0	20,9	9,2
	w	59,9	11,3	14,1	14,9	19,6
1954	r	115,9	25,6	24,5	36,5	29,3
	m	54,8	14,2	9,7	21,5	9,4
	w	61,1	11,4	14,8	15,0	19,9
1955	r	120,3	26,6	25,3	37,1	31,3
	m	57,1	14,7	10,0	22,4	10,0
	w	63,2	11,9	15,3	14,7	21,3
1956	r	118,6	26,3	25,2	35,8	31,3
	m	55,0	14,3	9,8	21,3	9,6
	w	63,6	12,0	15,4	14,5	21,7
1957	r	118,0	25,9	24,7	35,5	31,9
	m	54,3	14,0	9,6	21,1	9,6
	w	63,7	11,9	15,1	14,4	22,3
1958	r	113,6	24,4	24,1	34,3	30,8
	m	51,9	13,2	9,4	20,1	9,2
	w	61,7	11,2	14,7	14,2	21,6
1959	r	107,6	22,4	23,0	32,3	29,9
	m	49,0	12,2	9,1	18,6	9,1
	w	58,6	10,2	13,9	13,7	20,8
1960	r	96,3	19,4	20,1	29,7	27,1
	m	43,7	10,7	8,1	16,9	8,0
	w	52,6	8,7	12,0	12,8	19,1

zysu oraz stopniowy jej wzrost w czasie ożywienia gospodarczego i sprzyjającej polityki populacyjnej reżimu hitlerowskiego (tabela 6).

W latach 1924—1938 stopy zgonów uległy dalszemu pomniejszeniu (tabela 5). W porównaniu z latami poprzedzającymi pierwszą wojnę światową spadek wynosił w przybliżeniu $\frac{2}{5}$ przeciętnej przedwojennej stopy. Na uwagę zasługuje nieznaczna tendencja wzrostowa w interesującym nas piętnastoleciu, spowodowana zwyżką stopy zgonów w rejencjach najbardziej zurbanizowanych: szczecińskiej i królewieckiej. Charakterystyczne jest również i to, że wzrost ten zbiegał się z ożywieniem gospodarczym i nową polityką populacyjną (tabela 6).

W przyroście naturalnym jako funkcji urodzeń i zgonów zarysowały się w latach 1924—1938 wyraźne tendencje. Aby je bardziej uwypuklić, rozpatrzmy znów stopy przyrostu obliczone ze średnich trzyletnich (tabela 6). Zarówno na całym terenie ziem północnych, pozostających pod panowaniem niemieckim, jak i w poszczególnych rejencjach stopy przyrostu kształtowały się znacznie niżej aniżeli przed pierwszą wojną. Wspólna dla całego terenu, jak i dla poszczególnych ziem była tendencja zniżkowa do wielkiego kryzysu w początku lat trzydziestych i następnie stopniowy wzrost aż do wojny. Porównując pierwsze trzydziecie z ostatnim, poprzedzającym drugą wojnę światową, zauważymy, że w rejencjach o ekstensywnej gospodarce rolnej stopy przyrostu po kryzysie nie osiągnęły już poziomu z lat 1924—1926, natomiast w rejencjach najbardziej zurbanizowanych: szczecińskiej i królewieckiej oraz w intensywnie zagospodarowanej rejencji zachodniopruskiej stopy urodzeń po kryzysie przekroczyły poziom z wyjściowego trzydziecia.

W ruchu naturalnym lat 1899—1938 na ziemiach północnych zaszło szereg charakterystycznych zmian. Mimo dobrej koniunktury gospodarczej przed pierwszą wojną światową, stopa urodzeń utrzymywała się bądź na tym samym poziomie, bądź uległa znacznej obniżce. Po wojnie zaznaczył się szybki jej spadek. Stopy urodzeń osiągnęły swoje minimum w latach kryzysu. Przez cały okres 1899—1938 stopy zgonów ulegały również stałej obniżce. Ostatecznie jednak przyrost naturalny, ustabilizowany w pierwszych dwóch dziesięcioleciach, w następnych dziesięcioleciach zaczął (gwałtownie spadać. W latach trzydziestych ziemie północne stanęły wobec niebezpieczeństwa regresu ludnościowego. Groźbę wyludnienia potęgował ruch migracyjny o stałe ujemnym bilansie.

Ruch naturalny w latach 1946—1960. Na wstępie powstaje zagadnienie porównywalności powojennego ruchu naturalnego z ruchem

* Szacunek dokonany w Katedrze Statystyki WSE Poznań.

Źródło: Biuletyn Statystyki Ludności — małżeństwa, urodzenia i zgony 1948—49; Roczniki Statystyczne 1956—1960; Roczniki Statystyczne woj. szczecińskiego, koszalińskiego, gdańskiego i olsztyńskiego; dane tymczasowe GUS.

Zgony w województwach północnych w latach 1946—1960

(w tysiącach)

Lata	Razem miasta wsie	Ogółem	Z tego w województwie			
			szczecińskim	koszalińskim	gdańskim	olsztyńskim
1946*	r	33,5	6,5	7,5	11,0	8,5
	m	13,5	3,0	3,0	5,5	2,0
	w	20,0	3,5	4,5	5,5	6,5
1947*	r	29,0	5,5	6,0	10,0	7,5
	m	11,5	2,5	2,0	5,0	2,0
	w	17,5	3,0	4,0	5,0	5,5
1948	r	26,4	4,9	5,4	9,2	6,9
	m	10,4	2,4	1,7	4,5	1,8
	w	16,0	2,5	3,7	4,7	5,1
1949	r	27,7	5,6	5,6	9,1	7,4
	m	10,9	2,8	1,7	4,5	1,9
	w	16,8	2,8	3,9	4,6	5,5
1950	r	31,6	6,6	5,9	10,3	8,8
	m	12,9	3,5	2,0	5,1	2,3
	w	18,7	3,1	3,9	5,2	6,5
1951	r	34,3	6,7	6,6	11,3	9,7
	m	14,1	3,5	2,3	5,6	2,7
	w	20,2	3,2	4,3	5,7	7,0
1952	r	30,9	5,9	6,0	10,1	8,9
	m	12,9	3,1	2,1	5,2	2,5
	w	18,0	2,8	3,9	4,9	6,4
1953	r	28,4	5,6	5,7	9,0	8,1
	m	12,3	3,0	2,2	4,7	2,4
	w	16,1	2,6	3,5	4,3	5,7
1954	r	29,3	5,8	5,7	9,2	8,6
	m	12,3	2,9	2,2	4,7	2,5
	w	17,0	2,9	3,5	4,5	6,1
1955	r	28,8	5,8	5,8	9,1	8,1
	m	12,5	3,1	2,1	5,0	2,3
	w	16,3	2,7	3,7	4,1	5,8
1956	r	26,4	5,4	5,3	8,2	7,5
	m	11,8	2,9	2,0	4,7	2,2
	w	14,6	2,5	3,3	3,5	5,3
1957	r	28,1	5,6	5,4	8,9	8,2
	m	12,5	3,0	2,1	5,0	2,4
	w	15,6	2,6	3,3	3,9	5,8
1958	r	25,4	5,1	5,1	7,8	7,4
	m	11,4	2,7	2,1	4,4	2,2
	w	14,0	2,4	3,0	3,4	5,2
1959	r	26,1	4,9	5,3	8,4	7,5
	m	12,1	2,7	2,2	4,9	2,3
	w	14,0	2,2	3,1	3,5	5,2
1960	r	21,8	4,4	4,1	7,3	6,0
	m	10,3	2,5	1,7	4,3	1,8
	w	11,5	1,9	2,4	3,0	4,2

sprzed pierwszej wojny światowej oraz z ruchem naturalnym lat międzywojennych. Szereg momentów podważa tę porównywalność; najważniejsze z nich są: zmiana zewnętrznych i wewnętrznych granic administracyjnych, osiedlenie się na ziemiach północnych nowej ludności oraz zmiana ustroju gospodarczego.

Ostatecznie ustalone granice administracyjne, wydzielające ziemie północne z ogólnego obszaru Polski, nie pokrywają się z granicami przedwojennymi. W poszczególnych przypadkach chodzi o przesunięcia całych powiatów. Podobnie nie pokrywają się z dawnymi rejencjami obecne województwa. Dlatego też porównywanie ruchu naturalnego w liczbach absolutnych jest całkowicie niedopuszczalne. Nieporównywalność, wynikająca ze zmiany granic, neutralizują w minimalnym stopniu stosowane przez nas liczby stosunkowe. Dlatego w naszych rozważaniach dopuściliśmy porównywalność w jak najgrubszym zarysie i tylko ogólnych tendencji tego ruchu.

Porównując rozwój ludnościowy pierwszych czterech dziesięcioleci z okresem powojennym, nie możemy poszukiwać przyczyn zmiany ogólnych tendencji tylko w przynależności ziem północnych najpierw do państwa niemieckiego, a potem do polskiego oraz we włączeniu tych ziem w system gospodarczy dwóch różnych państw i wyciągać stąd wnioski natury polityczno-gospodarczej. Zmian tych należy przede wszystkim poszukiwać w tym, że ziemie północne zostały zasiedlone przez nową ludność, różniącą się pod względem antropologicznym, etnicznym i składu społecznego od dawnej. Wreszcie zmiany te w dużej mierze przypisać należy odmienności ustroju gospodarczego dawnego i obecnego.

W pierwszych latach powojennych ruch naturalny rejestrowano w innych granicach województw aniżeli te, które uwzględniliśmy w naszych zestawieniach. Podział ruchu naturalnego według obecnych województw został dokonany przez GUS w drodze obliczeń ex post. Z tym zastrzeżeniem wolno nam śledzić ruch naturalny na całym terenie ziem północnych oraz w poszczególnych województwach w rozwoju chronologicznym. Z tym samym zastrzeżeniem będziemy także porównywać ruch naturalny między województwami. Wreszcie braki w stanie organizacyjnym aparatu administracyjnego spowodowały przypuszczalnie niedokładność danych liczbowych z pierwszych lat po wyzwoleniu. Szczególne zastrzeżenia co do jakości materiału statystycznego nasuwają się w odniesieniu do 1946 r. Oszacowanie ewentualnego błędu jest

* Szacunek dokonany w Katedrze Statystyki WSE Poznań.

Źródło: Biuletyn Statystyki Ludności — małżeństwa, urodzenia i zgony 1948—49; Boczniiki Statystyczne 1956—1960; Roczniki Statystyczne woj. szczecińskiego, koszalińskiego, gdańskiego i olsztyńskiego; dane tymczasowe GUS.

tutaj niemożliwe. Nie ulega jednak wątpliwości, że chodzi tu o błąd jednokierunkowy, polegający na opuszczeniu przypadków podlegających ewidencji. Zatem analizując dane z 1946 r. i ewentualnie lat późniejszych trzeba brać pod uwagę raczej ich zaniżenie aniżeli wykroczenie ponad stan faktyczny.

Rozpatrzmy kolejno poszczególne formy ruchu naturalnego. Śledząc rozwój urodzeń łatwo zauważyć, że w badanym piętnastoleciu stopa urodzeń była prawie dwukrotnie wyższa aniżeli w optymalnym okresie pod rządami niemieckimi przed pierwszą wojną światową. Potwierdzają to zarówno stopy urodzeń dla całych ziem, jak i dla poszczególnych województw (tabela 9). Szeregując województwa według wielkości współczynników urodzeń, na pierwsze miejsce wysuwa się woj. szczecińskie, a na drugie woj. olsztyńskie. Pamiętamy z poprzednich rozważań, że woj. olsztyńskie jest najmniej zurbanizowane, a na drugim miejscu pod względem ludności miejskiej pozostaje właśnie woj. szczecińskie (tabela 2). Wskazywałyoby to zatem na pewną niezależność stopy urodzeń od urbanizacji i na pewnego rodzaju wyrównanie czynników na wsi i w mieście, kształtujących względną wielkość urodzeń. Rozpatrując dalej zróżnicowanie województw według stopy urodzeń, łatwo zauważamy, że najniższe stopy wykazuje właśnie to województwo, w którym proces przesiedleń odbywał się w największym zakresie, a mianowicie w woj. gdańskim. Wysuwają się tutaj dwie hipotezy takich zróżnicowań. Pierwsza: woj. gdańskie ma najwięcej dawnej ludności, znanej nam już z niskiej stopy urodzeń, chociaż zawsze bardzo wysokiej w porównaniu z innymi województwami. Druga hipoteza nasuwałaby analogię przesiedleń do klęsk elementarnych i społecznych, po których zawsze następuje ożywienie ruchu naturalnego. Woj. gdańskie mogło mieć dlatego najniższe stopy urodzeń, ponieważ było w największym zakresie objęte akcją przesiedleń.

Podział urodzeń na miasta i wsie prowadzi do innych ważnych spostrzeżeń (tabela 9). Biorąc pod uwagę ziemie północne jako całość, zauważyć można niższe stopy urodzeń w miastach aniżeli na wsi. Różnice te jednak wykazują tendencję malejącą. Tę samą tendencję zauważymy śledząc stopy urodzeń w podziale na województwa. Między sobą różnią się one jednak znacznie. Największą rozpiętość między stopą urodzeń w mieście i na wsi zanotowano w woj. szczecińskim, a drugim z kolei jest woj. gdańskie. Są to dwa najbardziej zurbanizowane województwa. Odmienne kształtowały się stopy urodzeń w obydwóch rolniczych województwach: koszalińskim i olsztyńskim. Malejąca różnica między urodzeniami w mieście i na wsi przeszła w woj. koszalińskim od 1952 r., a w woj. olsztyńskim jedynie w latach 1952—1954 w zdecydowaną przewagę stopy urodzeń we wsiach nad stopą urodzeń w miastach.

Wreszcie ostatnią bardziej charakterystyczną cechą ruchu urodzeń jest tendencja wzrastająca stopy urodzeń. Zarówno dla całych ziem, jak i w poszczególnych województwach stopy urodzeń osiągnęły swoje maksimum w trzyleciu 1955—1957. W następnych trzech latach nastąpił we wszystkich województwach spadek liczby urodzeń. Nie można tu przewidzieć, czy chodzi tu o nową trwałą tendencję, czy też przejściową. Podobne zjawisko zaobserwowano również na dawnych ziemiach polskich.

Badane przez nas piętnastolecie przypada bezpośrednio na lata następujące po wojnie totalnej, która dotknęła całe społeczeństwo. Poza tym z pewnością nie sprzyjały poprawie zdrowotności na ziemiach północnych masowe przesiedlenia ludności. Mimo tych trudnych warunków powojenne stopy zgonów kształtowały się stale niżej w porównaniu ze stopami zgonów z lat 1924—1938 na terenach pod panowaniem niemieckim (tabela 4, 6, 9). Odnosi się to zarówno do całych ziem północnych, jak i do poszczególnych województw. Najwyższe stopy zgonów notowano przez całe piętnastolecie w woj. olsztyńskim. Po nim następuje woj. szczecińskie, najniższe i nieomal równe stopy wykazują środkowe województwa: koszalińskie i gdańskie. Przypuszczalnie do stosunkowo wysokiej stopy zgonów w woj. olsztyńskim przyczyniają się niekorzystne warunki klimatyczne. Zarysowuje się również pewna współzależność stopy zgonów i stopnia urbanizacji. Widać bowiem zbieżność najniższej stopy zgonów i najwyższego odsetka ludności miejskiej w woj. gdańskim oraz najwyższe stopy zgonów i najniższy odsetek ludności miejskiej w woj. olsztyńskim. Tę współzależność potwierdzają różnice zgonów w mieście i na wsi.

Przez całe piętnastolecie na badanym terenie stopy zgonów w miastach są znacznie niższe aniżeli na wsi (tabela 9). Zróżnicowanie to jednak wyraźnie zanika. Bowiem gdy w latach 1946—1948 różnica między stopami zgonów w miastach i na wsiach dochodziła do 3,2%, to w latach 1958—1960 wynosiła ona tylko 0,5%. Wskazywałoby to na wyrównanie się warunków zdrowotnych. Różnice między stopami zgonów w miastach i na wsiach, z podziałem na województwa, są prawie niewidoczne. Zauważyć jedynie można we wszystkich województwach tendencję malejącą tych różnic. Na szczególną uwagę zasługują stopy zgonów w woj. koszalińskim. Poczynając od 1952 r. stopy zgonów na wsiach były stale niższe aniżeli w miastach. Zachodzi tu więc pewna zbieżność tendencji zaobserwowanej już przy rozwoju stopy urodzeń w tym województwie.

Wreszcie na uwagę zasługuje ogólna tendencja zniżkowa stopy zgonów. Zarysowuje się ona tak w poszczególnych województwach, jak i na całym terenie ziem północnych, zarówno w miastach jak i na

Tabela 9

Stopy urodzeń, zgonów i przyrostu naturalnego w północnych województwach Polski w latach 1946—1960

Lata	Ogółem	Z tego w województwie			
		szczeciń- skim	koszaliń- skim	gdańskim	olsztyń- skim
Stopy urodzeń — razem					
1946—1948	28,3	29,6	29,8	28,0	26,5
1949—1951	39,8	47,2	38,6	36,6	39,6
1952—1954	41,4	48,2	39,6	37,6	43,0
1955—1957	43,1	49,5	42,0	37,6	47,0
1958—1960	38,4	41,7	37,5	33,4	43,7
1946—1960	38,2	43,2	37,5	34,6	40,0
Stopy urodzeń — miasta					
1946—1948	26,5	26,9	27,1	26,6	24,9
1949—1951	37,8	45,1	36,1	34,7	37,4
1952—1954	41,1	46,6	42,8	36,8	43,3
1955—1957	42,7	47,0	45,9	37,8	46,3
1958—1960	37,1	39,5	41,5	32,4	41,8
1946—1960	37,0	41,0	38,7	33,7	38,7
Stopy urodzeń — wsie					
1946—1948	29,9	33,3	31,3	29,9	27,2
1949—1951	41,6	50,0	40,0	39,4	40,6
1952—1954	41,6	50,4	37,9	38,7	42,8
1955—1957	43,6	52,9	39,8	37,4	47,4
1958—1960	39,6	44,6	35,3	34,9	44,6
1946—1960	39,2	46,2	36,9	36,1	40,5
Stopy zgonów — razem					
1946—1948	10,8	10,6	10,6	10,5	11,4
1949—1951	11,3	11,8	10,1	10,7	12,9
1952—1954	10,7	10,9	9,7	9,8	12,8
1955—1957	10,1	10,6	9,2	9,1	11,9
1958—1960	8,9	9,1	8,1	8,1	10,4
1946—1960	10,3	10,6	9,6	9,6	11,4
Stopy zgonów — miasta					
1946—1948	9,1	8,6	10,4	8,7	9,3
1949—1951	9,7	10,7	9,3	8,9	11,0
1952—1954	9,6	9,8	10,2	8,5	11,7
1955—1957	9,4	9,9	9,7	8,5	10,9
1958—1960	8,6	8,7	9,4	7,9	9,9
1946—1960	9,3	9,5	9,8	8,5	10,6

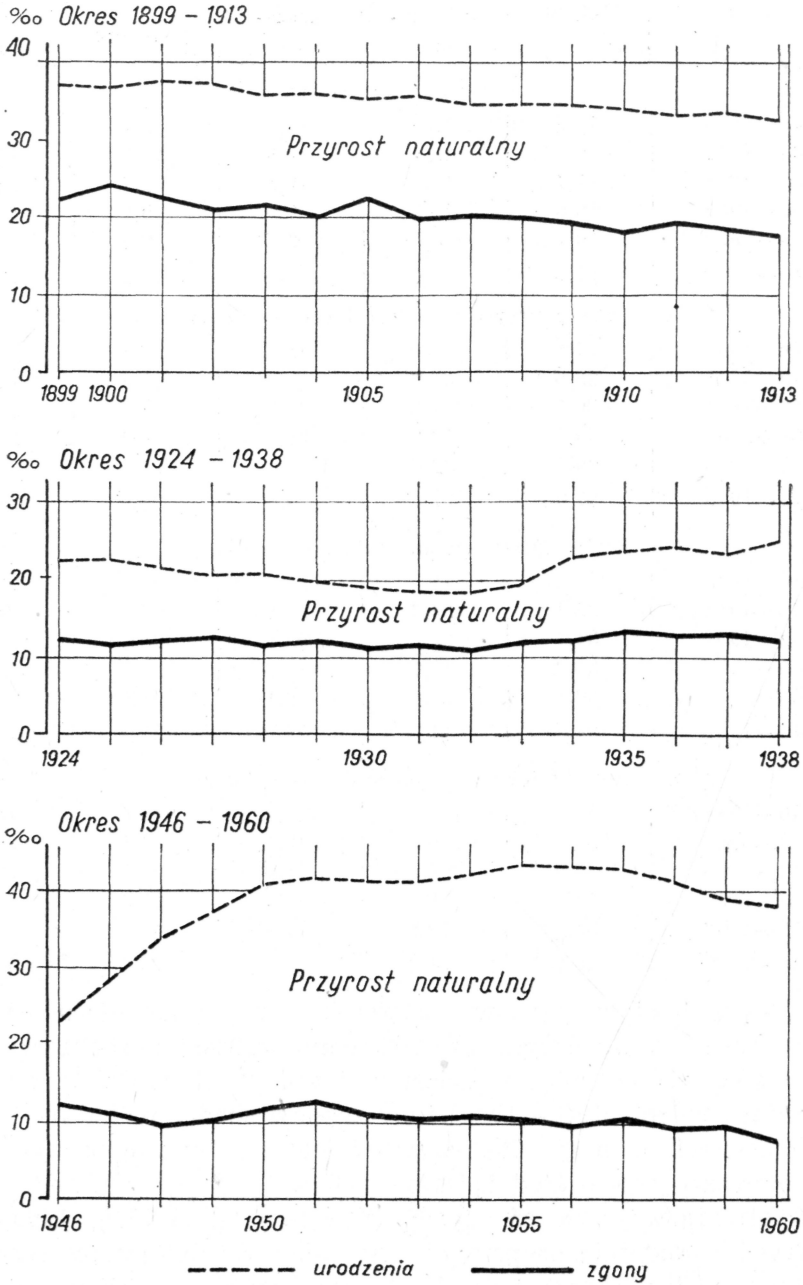
c. d. tab. 9

Lata	Ogółem	Z tego w województwie			
		szcześciń- skim	kosza- lińskim	gdańskim	olsztyń- skim
Stopy zgonów — wsie					
1946—1948	12,3	13,3	10,6	13,1	12,4
1949—1951	12,8	13,4	10,6	13,3	13,8
1952—1954	11,7	12,3	9,5	11,7	13,3
1955—1957	10,6	11,5	8,9	9,9	12,3
1958—1960	9,1	9,6	7,4	8,5	10,6
1946—1960	11,3	12,0	9,4	11,3	12,5
Stopy przyrostu naturalnego — razem					
1946—1948	17,6	19,0	19,3	17,5	15,1
1949—1951	28,5	35,4	28,5	25,9	26,7
1952—1954	30,7	37,3	29,9	27,7	30,2
1955—1957	33,1	38,9	32,8	28,5	35,2
1958—1960	29,5	32,6	29,4	25,3	33,3
1946—1960	27,9	32,6	28,0	25,0	28,1
Stopy przyrostu naturalnego — miasta					
1946—1948	17,4	18,2	16,7	17,9	15,7
1949—1951	28,1	34,4	26,8	25,8	26,4
1952—1954	31,5	36,8	32,6	28,3	31,6
1955—1957	33,2	37,1	36,2	29,3	35,3
1958—1960	28,4	30,8	32,1	24,5	31,8
1946—1960	27,7	31,5	28,9	25,2	28,2
Stopy przyrostu naturalnego — wsie					
1946—1948	17,7	20,0	20,7	16,8	14,8
1949—1951	28,8	36,6	29,4	26,1	26,8
1952—1954	29,9	38,1	28,4	26,9	29,6
1955—1957	32,9	41,4	30,9	27,5	35,1
1958—1960	30,5	35,1	27,9	26,4	34,0
1946—1960	28,0	34,2	27,4	24,7	28,0

wsiach. Spadek stopy zgonów na wsi był w piętnastolecu znacznie większy aniżeli w miastach, dzięki czemu nastąpiło zaobserwowane zniwelowanie różnic między miastem i wsią. Jak widać z tabeli 9, w ostatnim trzyleciu 1958—1960 stopy zgonów spadły na całym terenie ziem północnych poniżej 10‰, z wyjątkiem wsi w woj. olsztyńskim, gdzie notowano jeszcze średnią stopę 10,6‰.

Korzystny rozwój urodzeń i spadek zgonów w latach 1946—1960 wpłynął oczywiście dodatkowo na przyrost naturalny. Średnio stopy przyrostu naturalnego w tych latach były dwukrotnie wyższe aniżeli w optymalnym okresie pod panowaniem niemieckim przed pierwszą wojną światową, a w przybliżeniu trzykrotnie wyższe aniżeli w latach 1924—1938.

Przyrost naturalny ludności ziem północnych
w latach 1899—1960

Jak już na to wskazywaliśmy, stopy urodzeń przypadające na pierwsze lata powojenne trzeba traktować z dużym zastrzeżeniem co do kompletności materiału. Potwierdza to gwałtowny przeskok między trzyleciami 1946—1948 i 1949—1951, przekraczający 10/∞ (tabela 9).

Porównując poszczególne województwa między sobą, zauważamy, że województwa skrajnie położone mają wyższe stopy przyrostu aniżeli środkowe. Porównując je zaś ze wskaźnikami ludności miejskiej stwierdzić łatwo, że najniższe stopy przyrostu ma najbardziej zurbanizowane woj. gdańskie, a najwyższe — drugie pod względem stopnia urbanizacji woj. szczecińskie. Zatem związek ze stopniem urbanizacji był tutaj dość luźny.

Brak wyraźnego związku współzależnościowego między wysokością stopy przyrostu naturalnego a urbanizacją najlepiej widać przy porównaniach przyrostu w miastach i na wsiach. Dla całego terenu ziem północnych występuje nieomal na przemian przewaga wsi i przewaga miast. Podobne zjawisko można zaobserwować w województwach najbardziej i najmniej zurbanizowanych, tj. w woj. gdańskim i olsztyńskim (tabela 9). W woj. szczecińskim zdecydowanie wyższe stopy przyrostu naturalnego wykazuje wieś w porównaniu z miastem. Natomiast w woj. koszalińskim w początkowych latach powojennych wyższe stopy przyrostu notowano na wsi, a w ostatnim dziesięcioleciu przewagę zyskały miasta.

Ogólna tendencja rozwojowa przyrostu naturalnego była identyczna z rozwojem urodzeń w minionym piętnastoleciu. Zarówno na całych ziemiach północnych, jak i w poszczególnych województwach stopa przyrostu stale wzrastała, uzyskując maksimum w trzyleciu 1955—1957. W ostatnim trzyleciu zarysował się znaczny spadek przyrostu. Tę ogólną tendencję wykazują zarówno miasta, jak i wsie. Jest ona również zgodna z rozwojem przyrostu naturalnego w całym kraju.

Prawie $\frac{4}{5}$ województw północnych należały przed 1945 r. do państwa niemieckiego. Przedstawione przez nas tendencje ruchu naturalnego na tych ziemiach stanowią wąski, ale ważny wycinek kształtującej się rzeczywistości. Jest on dla tej rzeczywistości wymownym symptomem. Świadczy on, że powrót ziem północnych do macierzy nie jest zwykłym przesunięciem granic państwowych w wyniku przegranej przez Niemcy wojny, ale faktycznym — politycznym i społeczno-gospodarczym zespoleniem tych ziem z resztą kraju. W zachowaniu się ludności osiadłej na tych ziemiach nie widać znamion tymczasowości. Wreszcie szybki, trzykrotnie wyższy aniżeli w okresie międzywojennym przyrost naturalny jest symptomem narastającego potencjału gospodarczego tych ziem.